

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
І.І.МЕЧНИКОВА

СОКОЛОВА ГАННА БОРИСІВНА

УДК 372.46 : 376.42(043.3)

РОЗВИТОК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ У
ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАТРИМКОЮ
ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

19.00.08 – спеціальна психологія

НОС

28.02.11

1573144

НОС

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Мечников

Одеса – 2011

Регр
137230

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова

Науковий керівник: Академік УАН, доктор психологічних наук, професор
Вісковатова Тетяна Павлівна
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова,
завідувач кафедри диференціальної і
експериментальної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Сак Тамара Василівна
Інститут спеціальної педагогіки НАПН України,
завідувач лабораторії інтенсивної педагогічної корекції

кандидат психологічних наук, доцент
Водолазська Ольга Олегівна
Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім.К.Д.Ушинського,
доцент кафедри загальної та диференціальної
психології

Захист відбудеться "14" січня 2011р. о "13" годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.07 в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за адресою: 65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий "14" грудня 2010 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

М.А.Крюкова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Мовленнєва діяльність займає особливе місце в системі психічних процесів особистості. Будучи фундаментом мислення і регулятором поведінки, вона виконує соціальну функцію, яка забезпечує адаптацію людини в навколишньому середовищі. Порушення мовленнєвої діяльності можуть мати негативні наслідки, мовленнєві дефекти обмежують комунікативні можливості суб'єкта, сповільнюють розвиток особистісних якостей, ускладнюють його соціальну адаптацію (Л.С.Виготський, О.В.Затворець, О.М.Леонтьєв, О.Р.Лурія, Є.Ф.Собонович та ін.).

У зв'язку з тим, що в наш час в Україні зростає кількість дітей з порушеннями в розвитку мовлення, зміст і методика корекційної роботи з ними набуває особливої значущості. Психолого-корекційна робота має велике значення для попередження неуспішності дітей в школі, формування пізнавальної активності, тому старший дошкільний вік є найбільш сензитивним до розвитку і корекції мовлення.

У сучасній спеціальній психології найбільш актуальною є проблема складного дефекту, в структурі якого порушення мовлення супроводжуються іншими відхиленнями психічного розвитку. У зв'язку з цим, однією із значущих проблем спеціальної психології є проблема порушень мовлення та їх корекції у дітей з інтелектуальною недостатністю, зокрема, у дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР).

Проблема затримки психічного розвитку займає значне місце в сучасній спеціальній психології. Низка досліджень в цій галузі присвячена вивченню її етіології, патогенезу і пошукам методів корекції (Т.П. Вісковатова, Т.О.Власова, Т.Д. Ілляшенко, К.С.Лебединська, Т. М. Лазоренко, В.І.Лубовський, М.С.Певзнер, У.В. Ульяновка та ін.).

Вивченню різних аспектів особистості дітей із ЗПР були присвячені дослідження Н.Ю. Борякової, Л.В. Кашуби, І.С. Марченко, А.Г.Обухівської, Л.О.Савчук, Т.В.Сак, О.С. Слепович, Н.М.Стадненко, В.В.Тарасун, Т.О. Тарасюк, О.П.Хохліної, С.Г.Шевченко, Л.Ф. Яссман та ін. Зокрема, на особливості граматичної структури вказували Є.Ф. Собонович, Р.Д. Трігер; недостатність мовленнєвої активності, парціальність порушень, збідненість та недиференційованість словникового запасу відмічали О.С Слепович, С.Г. Шевченко, В.В. Тарасун; особливостям формування мовленнєвого вислову у дошкільників із ЗПР приділяла увагу Н.Ю. Борякова; фонематичну недорозвиненість при зниженні пізнавальної діяльності вивчали А.А. Колупаєва, Р.Д. Трігер. Розвитку комунікативних навичок та творчого зв'язного мовлення дошкільників присвячено дослідження І.С. Марченко, Л.О Савчук.

Однак проблемі розвитку лексико-семантичної сторони мовлення дітей шестирічного віку із ЗПР у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях приділено недостатньо уваги, окремо виконані дослідження

семантичної сторони мовлення старших дошкільників із ЗПР;

- *дістала* подальшого розвитку система заходів з модернізації психолого-корекційної роботи з розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання авторської методики дослідження розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку у процесі диференціальної діагностики мовленнєвого розвитку старших дошкільників із ЗПР. Запропоновану систему корекційних прийомів формування лексико-семантичної сторони мовлення у дошкільників із ЗПР, можна впроваджувати в процес корекційно-розвивальної роботи психологів, логопедів та вихователів спеціальних дошкільних навчальних закладів. Матеріали дослідження можуть бути використані у розробці програм і методичних посібників, а також включені в зміст лекцій з вікової, дошкільної та спеціальної психології при підготовці студентів ВУЗів, на курсах підвищення кваліфікації психологів, корекційних педагогів та вихователів ДНЗ.

Основні результати теоретико-емпіричного дослідження були впроваджені на протязі 2007-2010 р.р. в практику роботи спеціального дошкільного закладу комбінованого типу № 2 м. Білгород-Дністровського Одеської області (довідка № 73 від 21.10.2009); спеціального дошкільного закладу компенсуючого типу № 235 м. Одеси (довідка № 12 від 26.01.2010); спеціального дошкільного навчального закладу комбінованого типу № 3 м. Южне Одеської області (довідка № 33 від 12.05.2010); спеціального дошкільного закладу комбінованого типу № 174 м. Одеси (довідка № 1285 від 24.05.2010); у підготовчому класі спеціальної загальноосвітньої школі-інтернату для дітей із затримкою психічного розвитку № 88 м. Одеси (довідка № 119 від 07.05.2010), а також у навчальний процес лекційних і практичних курсів для спеціалістів і магістрів психології за спецкурсом: «Спеціальна психологія», Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (акт впровадження № 10 від 12.09.2010).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертації доповідалися і обговорювалися на: П'ятій Міжнародній науковій конференції «Молода спортивна наука України», 15-18 березня 2001 року (м. Львів), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка «Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології», 17-18 грудня 2001 року, (м. Київ); Сьомій Міжнародній науковій конференції «Молода спортивна наука України», 27-29 березня 2003 року, (м. Львів); «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології» (Кам'янець Подільський, 2008 рік), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи», 30-31 травня 2008 року, (м. Переяслав-Хмельницький); Науково-практичній

конференції «Проблеми реабілітації» (Одеса, 2005 рік, 2007 рік).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження представлені в 12 наукових публікаціях, які опубліковані в спеціалізованих наукових журналах і збірках наукових праць, з них-4 затверджених ВАК України як фахові.

Структура дисертації. Загальний обсяг роботи становить 225 сторінок машинописного тексту, з них основний текст дослідження включає 184 сторінки. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел (що налічує 247 найменувань). Робота містить 21 таблицю, 19 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі теоретично обґрунтована актуальність обраної теми, визначені мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, сформульовані наукова новизна й практична значущість роботи, наведені дані про впровадження результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі «Теоретичні аспекти дослідження особливостей розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дошкільників із затримкою психічного розвитку» теоретично досліджені й обґрунтовані основні положення про необхідність та актуальність вивчення психологічних особливостей розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у старших дошкільників із затримкою психічного розвитку.

За даними вчених (Л.С.Виготський, О.О.Леонтьєв, О.Р.Лурія, С.Л.Рубінштейн, Є.Ф.Соболевич, Г.О.Урунтаєва та ін.), у дітей 5-7 років мовлення стає довільним самостійним процесом. Дослідження авторів (Л.С.Вавіна, О.М.Гвоздьов, М.М.Кольцова, М.І.Лісіна, А.О.Люблінська, О.К.Маркова, В.В.Тарасун) констатують, що мовлення дитини вже в цьому віковому періоді перетворюється на розумову інтелектуальну діяльність. Вивченню мовленнєвого розвитку дітей із ЗПР присвячені дослідження Н.Ю.Борякової, С.В.Зоріної, Т.Д.Ілляшенко, Л.В. Кашуби, Р.І.Лаласвої, О.В.Мальцевої, І.С. Марченко, Л.О. Савчук, О.С.Слепович, Р.Д.Тригер, С.Г.Шевченко та ін. В них відмічена специфічність розвитку мовленнєвої діяльності дітей із затримкою психічного розвитку: їх розмовно-побутове мовлення мало відрізняється від норми, але словник збіднений, особливо активний; спостерігається розбіжність між величиною активного і пасивного словника, особливо це стосується слів, які позначають якості і відношення. У дошкільників із ЗПР недостатньо слів, які позначають загальні поняття, і, в той же час, немало слів, які конкретизують ці поняття, розкривають їх суть.

Проблема затримки психічного розвитку займає значне місце в сучасній спеціальній психології. Низка досліджень в цій галузі присвячені вивченню її етіології, течії і пошукам методів корекції (Т.П.Вісковатова, Т.О.Власова, Т.Д.Ілляшенко, К.С.Лебединська, В.І.Лубовський, М.С.Певзнер,

У.В. Ульєнкова та ін.). На проблемі формування окремих психічних функцій у дітей із затримкою психічного розвитку зосередили свої наукові дослідження А.Г.Обухівська, Т.В.Сак, Н.М.Стадненко, В.В.Тарасун, О.П.Хохліна, С.Г.Шевченко та ін.

Проте, в опрацьованій науковій літературі не знайдено даних про особливості розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у старших дошкільників, як центрального дефекту в структурі порушень мовлення при затримці психічного розвитку.

Проведене узагальнення наукових джерел дозволяє констатувати різноманітність теоретичних підходів, під якими розглядаються всі аспекти проблеми розвитку лексико-семантичної сторони мовлення дитини із ЗПР, накопичений багатий матеріал про особливості мовленнєвого і інтелектуального розвитку даного контингенту. Разом з тим вимагають подальшої розробки питання формування структурної організації лексико-семантичної системи у дітей із затримкою психічного розвитку з опорою на мовленнєві процеси і вдосконалення когнітивних структур.

Враховуючи, що в структурі дефекту при затримці психічного розвитку присутня немовна симптоматика, корекційна психолого-педагогічна робота повинна носити комплексний характер, що припускає дію на розвиток пізнавальної діяльності, психічних процесів дошкільників.

У другому розділі «Організація та методи дослідження» охарактеризовано процедуру і методи, які були використані для реалізації поставлених завдань.

Організація та проведення дослідження включали три основні етапи, а саме: підготовчий, етап проведення емпіричного дослідження та етап обробки, аналізу й інтерпретації результатів.

Основним завданням підготовчого етапу (з січня 2007 року по грудень 2008 року) став відбір експериментальної бази для психодіагностичного дослідження, обґрунтування вибірки досліджуваних, відбір адекватних та надійних методів.

Основою для обґрунтування основної дослідницької вибірки послужили аналіз наукових досліджень з даної проблематики. Спеціальне дослідження, спрямоване на виявлення особливостей лексико-семантичної сторони мовлення у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку порівняльне з нормою та експериментальне вивчення було організоване в шести групах спеціальних дошкільних навчальних закладів комбінованого типу та у підготовчому класі спеціальної загальноосвітньої школі-інтернаті для дітей із затримкою психічного розвитку. Категорія дітей із ЗПР добиралася згідно з діагнозу ПМПК в особовій справі.

Другий етап - проведення емпіричного дослідження (тривалість з січня 2008 року по грудень 2009 року). Основним завданням даного етапу став збір емпіричних даних.

При проведенні діагностики для всіх досліджуваних дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку застосовувалися ідентичні, уніфіковані вимоги, за однаковим стандартом проведення і обробки результатів. Інструкції пред'являлися усно, з урахуванням вікових та індивідуально-своєрідних особливостей даних дітей; діагностування проводилось в одних й тих же умовах, приблизно в один і той же час; під час проведення тестування чітко відстежувалися і усувалися чинники, які могли вплинути на поведінку або емоційний стан досліджуваних тощо.

Третій етап - обробки, аналізу та інтерпретації отриманих результатів (з січня 2010 року по травень 2010 року). Основним завданням даного етапу стало математико-статистична та психологічна інтерпретація діагностичних результатів. З метою вирішення поставлених дослідницьких задач в дисертаційному дослідженні була використана низка наукових психологічних методів для забезпечення об'єктивності, повноти та ефективності дослідження розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗПР.

У третьому розділі «Емпіричне дослідження особливостей лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із затримкою психічного розвитку» представлено результати дослідження означеної проблеми.

У дітей із ЗПР був виявлений рівень розвитку пізнавальної активності дошкільників даної категорії (порівняно з їх однолітками у нормі).

Порівняння результатів дослідження рівня пізнавальної активності в групах з різним рівнем психічного розвитку наведено на рис.1.

Кількість дітей, які виявили високий рівень пізнавальної активності, в досліджуваній групі старших дошкільників із ЗПР відсутня (рис.1). Другу групу склали діти, які виявили відносно слабку пізнавальну активність, їх відповіді характеризувалися відсутністю самостійності у мисленні, повторами мовленнєвих висловлювань. Кількість дітей із середнім рівнем пізнавальної активності склала 31,1 %. Третю групу склали діти, які зовсім відмовились виконувати завдання або аргументували свою відмову тим, що не зможуть виконати це завдання. В результаті проведеної попередньої роботи з дошкільниками 6 року життя із ЗПР можна констатувати, що у них діагностовано низьку пізнавальну активність з відсутністю ініціативності, самостійності у мисленні, недостатню розвинутість монологічного мовлення, уяви, нечітку диференційованість понять "звук", "слово". У дітей даної категорії виявлено бідний словниковий запас, відсутність вміння докладно висловлювати свою думку, ставлення до предмета, явища тощо.

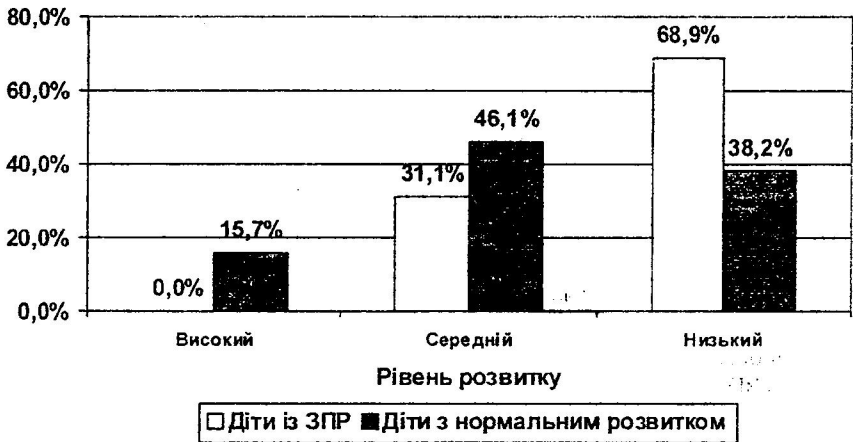

Рис.1. Рівні пізнавальної активності в групах дітей із ЗПР та нормальним розвитком

Аналіз матеріалів констатувального експерименту дозволив отримати характеристику лексико-семантичної сторони мовлення дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку (у порівнянні з нормою). Особливості виконання завдання на виявлення характеристик пасивного предметного словника у дітей із ЗПР суттєво відрізняється від аналогічного феномену у дітей із нормальним розвитком, що зображено на рис.2.

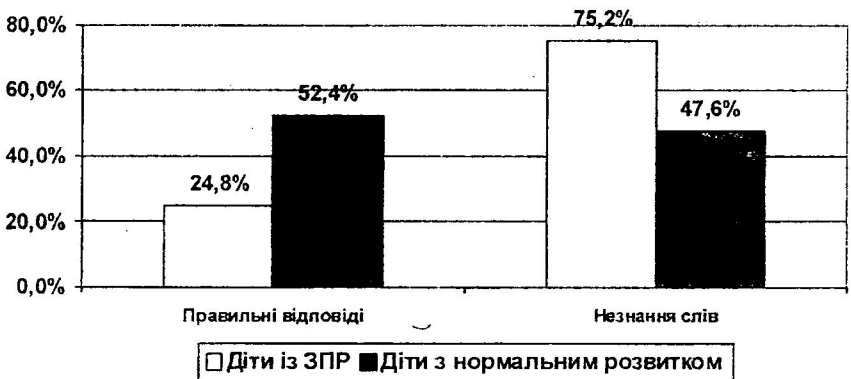

Рис. 2. Особливості вибору картинок у дітей із різним рівнем розвитку

У дітей із ЗПР правильні відповіді суттєво відрізнялися від аналогічних відповідей у дітей в нормі (24,8% та 52,4% відповідно). Аналогічна, але зворотна тенденція проявилася і при фіксації незнання слова (75,2% та 47,6% відповідно). Показники наявності слова в пасивному словнику у дітей із ЗПР були значно нижчі, ніж у дітей з нормальним розвитком.

Для підтвердження істинності припущення, що несформованість ідентифікуючого значення пояснюється недостатністю візуалізації мови, тобто неповноцінністю потрібних образів-уявлень, і з метою визначення можливостей пізнання цілісного перцептивного образу, дітям було запропоноване завдання з використанням різних типів незавершених зображень і зображення предметів в умовах зашумлення зорових образів шляхом накладення цих предметів - фігури Поппельрейтера. В кожному випадку результат оцінювався в балах на основі врахування кількості впізнаних зображень.

При впізнанні всіх пред'явлених зображень виставлялася максимальна оцінка - 3 бали, при впізнанні від 80% до 40% зображень - 2 бали. При впізнанні менше 40% предметів виставлялася мінімальна оцінка в 1 бал.

3 бали отримали 45% дітей, 2 бали - 30% дітей, 1 бал - 25% дітей із затримкою психічного розвитку, тоді як їх однолітки з нормальним розвитком отримали високі (75%) і середні бали (25%). Труднощі пізнання незавершених зображень дітьми пояснюються порушенням процесу синтезування окремих елементів в одне ціле, тобто симультанного процесу.

Порушення ідентифікуючого значення знаходяться в складному взаємозв'язку з порушенням образів зорового сприйняття, чуттєвої опори слова.

Дослідження зорового пізнання накладених зображень показало, що діти із затримкою психічного розвитку сприймали образи предметів в ускладнених умовах з певними труднощами. Ці труднощі виражалися в подовженні часу, необхідного для обробки наочного матеріалу та ухвалення рішення, невпевненості у відповідях, окремих помилках пізнання. Діти із затримкою психічного розвитку нерідко потребували додаткових пояснень і організуючої, а іноді й стимулюючої допомоги для продовження дій. Діти з нормальним розвитком легко пізнавали об'єкти незалежно від умов їх пред'явлення. Сам процес пізнання у дітей із затримкою психічного розвитку був розгорнутий за складом операцій, тоді як у дітей з нормальним розвитком цей процес в значній мірі був скорочений і автоматизований. Ці дані говорять про порушення динаміки розумових процесів, що виявляється в зміні швидкості їх протікання, в розгорнутості процесу в його операційній частині, в збільшенні кількості контролюючих дій.

Дослідження виявило труднощі формування і впізнавання цілісного перцептивного образу. Процес упізнання деяких предметів у дітей із ЗПР, заміщався деякими перцепторними операціями, що вихоплюють окремі фрагменти з цілого. Діти з нормальним розвитком актуалізували цілісний образ, – представлення предмету в умовах накладення безпомилково і

отримали максимальний бал, 30,0% дітей із ЗПР не змогли правильно впізнати всі зображення і отримали 2 бали. Аналіз результатів показав, що найбільш важким для дітей виявилось впізнавання предметів за незавершеними зображеннями. Дослідження виявило порушення рівня конкретного перцептивного образу з його істотними ознаками і відносного збереження глобального образу у дітей із затримкою психічного розвитку.

Аналіз результатів дослідження активного наочного словника дозволяє виділити наступні його особливості: обмеженість обсягу наочного словника у дітей із ЗПР в порівнянні з нормою; велика кількість замін за семантичною ознакою, що свідчить про недостатність денотування, несформованість ядра і периферії, велику жививаність слів-замінників.

Активне словникове знання у дітей старшого дошкільного віку із нормальним розвитком представлене наступним чином: високий рівень складає 13,3%, середній – 66,7% та низький – 20,0%, що суттєво відрізняється від діагностованої картини активного словникового знання у дітей із ЗПР (рис.3).

Завдання II серії констатувального експерименту виявляли наявність в словниковому запасі у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку і дітей, що не мають порушень розвитку, слів, які служать для позначення предметів, їх дій та якостей.

У групі дітей із затримкою психічного розвитку відмічено велике число відповідей, що відображають тенденцію «склеювання» семантичних шкал (термін В.Ф.Петренко). Антонімічна шкала «великий - маленький» укладає для дитини решту всіх шкал антонімічних параметричних прикметників (довгий - короткий, низький, - високий, широкий - вузький, темний - світлий, старший - молодший), а шкала «добрий - поганий» охоплює всі антонімічні шкали якісних оцінних прикметників (веселий - сумний).

Спостерігалася тенденція використання в межах одного мовного відрізка прикметників, різних залежних корелюючих антонімічних шкал, що є членами: це доріжка широка, інша низька. Для опису подібних випадків використовувався термін «змішування» семантичних шкал.

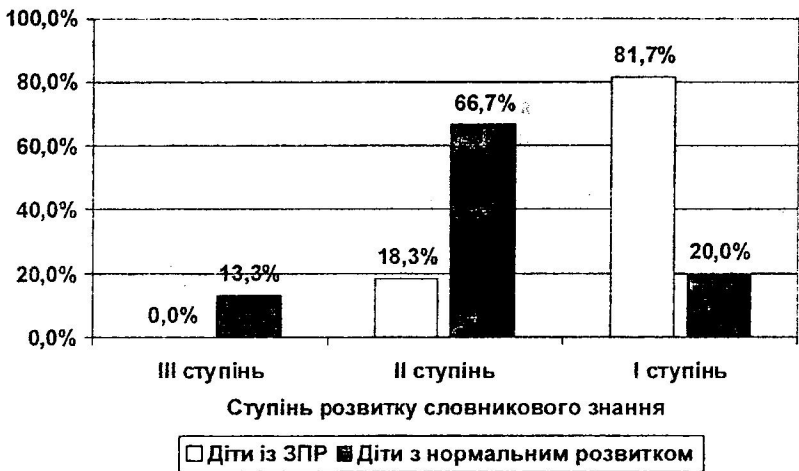

Рис.3. Стан активного словникового знання у дітей з різними рівнями розвитку.

Нерідко у дітей із ЗПР зустрічалися неадекватні відповіді: замість прикметника, що позначає параметричну ознаку, діти називали прикметник, що позначає колір або вказівний займенник. Виконання завдання на підбір антонімів було наступним: адекватні відповіді склали 76,7% у дітей із ЗПР, а у їх однолітків, які нормально розвиваються, 91,2%. Були зафіксовані випадки «склеювання» і «змішування» антонімічних шкал (веселий - поганий, злий і т.п.), а також використання слів і словосполучень, що відносяться до інших граматичних категорій (сльози лле, плаче, плакса). В той же час у дітей з нормальним розвитком з'являлися відповіді, що містять слова, які можуть розглядатися як синонімічні шуканому слову (сердитий, похмурий).

Дослідження вміння утворювати якісні, відносні і присвійні прикметники, виявило несформованість еталонів словотворчих моделей у дітей із затримкою психічного розвитку і з нормальним розвитком. Показники виконання завдання дітьми із затримкою психічного розвитку і їх однолітками з нормальним розвитком були різними. Так, у дітей з нормальним розвитком не було випадків виконання завдання на низькому рівні, більшість з них добивалися високих показників. Велика частина дітей із ЗПР за рівнем виконання завдання опинилася на середньому рівні.

Виконання завдання на утворення відносних прикметників виявило у дітей із ЗПР значні утруднення порівняно з результатами виконання цього завдання

їх однолітками з нормальним розвитком. Ніхто з дітей із затримкою психічного розвитку не виконав завдання повністю, тоді як в групі дітей з нормальним розвитком 33,3% досліджуваних не допустили помилок в словотворенні відносних прикметників. Найбільша кількість відмов нами була зафіксована при утворенні прикметника «ялинова» (25,0% та 6,67%). Відносні прикметники з'являються пізніше, ніж якісні. Цим пояснюється більше труднощів, зафіксованих під час виконання завдання у дітей із ЗПР, чим при утворенні якісних прикметників.

Високий рівень був недостатньо виражений у дітей з нормальним розвитком (3,33%) та відсутній у дітей із ЗПР; суттєві відмінності спостерігалися у загальній картині вибірки – середній рівень у дітей із ЗПР складав 11,7%, а у дітей із нормальним розвитком – 73,3%

В ході дослідження було виявлено, що неузualьні утворення відрізняються від нормативних еквівалентів не тільки словотворчим афіксом, але і основою. Загальну складність для дітей із ЗПР і з нормальним розвитком представляють прикметники, які виражають відносини посесивності. Найвищу оцінку в групі дітей із ЗПР не отримала жодна дитина, тоді як в групі дітей з нормальним розвитком 5,8% досягли високих результатів. Більшість дітей із ЗПР (51,5 %) отримали мінімальну оцінку і тільки 6,8% діля на рівні середніх показників.

На відміну від дітей з нормальним розвитком у дітей із ЗПР ще не сформована система продуктивних словотворчих моделей, про що свідчила наявність оказіональних словотворень похідних слів з продуктивними афіксами. Дослідження показало, що у дітей з нормальним розвитком на відміну від дітей із ЗПР міняється не тільки кількість слів, але і їх наповнення.

Когнітивний аналіз семантики цих фразеологізмів дозволяє стверджувати, що формування значення одиниць фразеологізмів є не тільки процесом трансформації сенсів з використанням метафори, але взаємозв'язком, взаємодією відповідних пластів знань, за допомогою яких засвоюється, осягається реальний світ. Результати виконання завдання відображає рис.5.

Показники виконання завдання дітьми із ЗПР і їх однолітками з нормальним розвитком були різними. Велика частина дітей із затримкою психічного розвитку (45%) отримали низькі бали, тоді як діти без патології (53%) опинилися на середньому рівні виконання завдання. Дослідження виявило, що інтерпретація фразем знаходиться в прямій залежності від когнітивної і мовної компетенції дітей: від їх образного бачення того, що відбувається, сформованості експресивно-емоційної оцінки, від запасу знань, яким володіють діти із затримкою психічного розвитку.

Таким чином, показники дослідження дозволили умовно розподілити дошкільників за трьома ступенями лексико-семантичного розвитку.

Рис. 4. Особливості розуміння смислу фразем дітьми з різним рівнем розвитку.

Діти з I ступенем лексико-семантичного розвитку (до 30 балів) характеризуються низькими показниками виконання всіх завдань, вузькістю пасивного і активного словника, мінімальним представництвом прикметників в лексиконі. Діти з II ступенем лексико-семантичного розвитку (від 31 до 60 балів) характеризувалися помилковим вживанням окремих слів, слабкою диференціацією лексичних значень. Пасивний і активний словник дітей з III ступенем лексико-семантичного розвитку (61 бал або більше) за своїм обсягом і якістю наближений до словника дітей з нормальним розвитком. Розподіл дітей за ступенями лексико-семантичного розвитку відображений на рис. 6, що ілюструє домінування дошкільників, які мають II ступінь лексико-семантичного розвитку. Цей факт обумовлює необхідність диференційованого підходу в процесі навчання. Основний акцент цієї роботи повинен бути спрямований на подолання лексико-семантичних ускладнень, характерних для дітей з II ступенем.

Отримані в констатувальному експерименті дані і сучасні уявлення про лексико-семантичну сторону мовлення лягли в основу розробленої системи корегувальної дії. Центральне питання корекційної роботи полягало у виділенні субстрата розвитку лексико-семантичної організації вислову. Таким субстратом розвитку є когнітивні структури, які виступають як системи отримання і аналізу інформації.

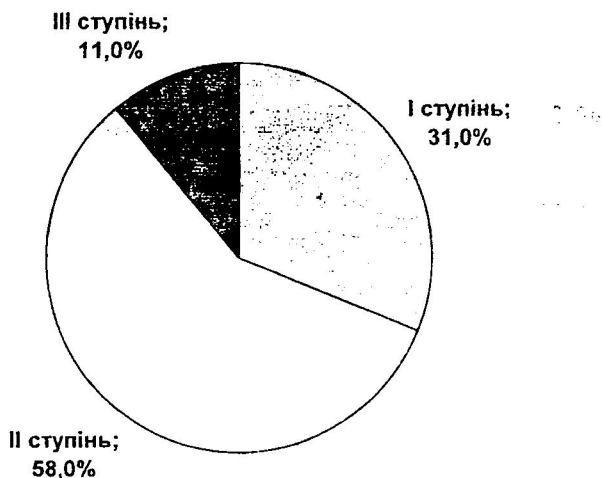

Рис. 5. Розподіл дітей із ЗПР за ступенями лексико-семантичного розвитку

Інформація з навколишнього світу отримується, використовується і запам'ятовується дитиною в тій мірі і в такій формі, як це дозволяють наявні когнітивні структури. Завдяки вдосконаленню когнітивних структур відбувається інтенсивний процес переструктурування лексико-семантичної системи: постійно виникають нові системні зв'язки між її елементами. Найважливішим психологічним гарантом цього процесу виступає пізнавальна активність дітей старшого дошкільного віку.

Принцип диференційованого підходу був визначений для дітей, які мають різний ступінь лексико-семантичного розвитку (за даними констатувального експерименту).

У корекційно-психологічній роботі з дітьми із I ступенем лексико-семантичного розвитку пріоритетним напрямом було формування невербальних передумов розвитку лексики. У роботі з дітьми із II ступенем лексико-семантичного розвитку основна увага приділялася формуванню парадигматичних і синтагматичних зв'язків, розвитку відносин дериватів, вдосконаленню основних компонентів лексичного значення, розвитку вербально-логічного мислення. Як засвідчили результати констатувального експерименту виконання всіх завдань дітьми з III ступенем лексико-семантичного розвитку було приблизно таким же, як і у дітей з нормальним розвитком, що вказує на достатньо високий рівень розвитку мовленнєвої здібності у даної категорії дітей. В процесі роботи проводили заняття, засновані на нетрадиційній організації учбово-ігрового матеріалу.

Формувальний експеримент призвів до певного збільшення кількості дошкільників з високим рівнем пізнавальної активності (96,67 % дітей

експериментальної групи порівняно з 54,84 % контрольної групи). У дітей із ЗГПР до формувальних впливів високий рівень розвитку пізнавальної активності був відсутній, а після них – 9,7%; середній рівень на констатувальному етапі складав 31,1%, на формувальному – 57,3%, низький рівень на констатувальному етапі складав 68,9%, а на формувальному знизився до 33,0%. Простежуючи далі динаміку розвитку пізнавальної активності дошкільників з нормальним розвитком, можна відмітити, що суттєво збільшилася кількість дітей з високим рівнем розвитку – з 9,7% на констатувальному експерименті до 27,5% на формувальному; динаміка середнього рівню змінилася з 46,1% на констатувальному експерименті до 67,6% на формувальному; низький рівень зменшився з 38,2% до 4,9%.

Тобто, розроблена авторська корекційно-психологічна система дій позитивно впливає на динаміку розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку як у нормі, так і з затримкою психічного розвитку. Експериментальна перевірка системи корекційно-психологічної роботи дозволяє говорити про те, що перелічені вище прийоми і способи формування словника сприяли створенню у дітей із ЗГПР нового рівня узагальнення і абстрагування за допомогою слова, яке опосередковує появу нових слів, значення яких, у свою чергу, визначається через зв'язок з іншими мовними одиницями. Названі положення виступають безпосереднім підтвердженням ефективності запропонованої програми та можливості її використання у сучасних дошкільних навчальних закладах.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукових джерел з проблеми розвитку лексико-семантичної сторони мовлення дітей із ЗГПР показав необхідність визначення надійних діагностичних показників оцінки лексико-семантичного компоненту мовленнєвої здібності дітей із затримкою психічного розвитку, обґрунтування адекватних рівню їх мовленнєвих можливостей моделей корекційно-психологічної дії, спрямованої на опрацювання ключової ланки мовленнєвого механізму. Основні напрямки розв'язання поставлених завдань здійснюються в науці завдяки лінгвістичному, психолінгвістичному, філософському та психофізіологічному підходам. Як показав аналіз першоджерел, особливої актуальності для теорії і практики набуває використання психолінгвістичної моделі породження мовлення, основу якої складає семантичний етап, що виступає як базова структура операціональної фази мовленнєво-мисленнєвого процесу.

2. З метою вирішення поставлених дослідницьких задач в дисертаційній роботі та для забезпечення об'єктивності, повноти і ефективності дослідження розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей із ЗГПР в дослідження був укладений комплекс психологічно обґрунтованих методів, а саме: системно-структурний метод; метод

теоретичного аналізу та узагальнення наукових першоджерел за досліджуваною проблематикою; метод збору інформації; метод констатувального та формувального експерименту, який включав в себе наступні методики: «Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників», розроблену авторським колективом: Н.М. Стадненко, Т.Д. Ілляшенко, Л.В. Борщевська, А.Г. Обухівська, методика обстеження мовлення дітей, укладену О.Є. Грибовою і Т.П. Безсоною, методика обстеження мовлення дошкільників із ЗПР, автор І.Д. Коненкова, методика обстеження мовлення дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвиненням мовлення розроблену Ю.Ф. Гаркушею; метод обробки інформації.

3. Встановлено, що у дітей із ЗПР має місце варіативна дефіцитарність лексико-семантичної сторони мовлення: від вираженого недорозвинення, до незначних особливостей в оволодінні провідним компонентом мовленнєвої здібності. Аналіз мовленнєвої продукції дітей із затримкою психічного розвитку виявив у них недостатній ступінь структурної організації лексико-семантичної системи. До стійких порушень лексико-семантичного характеру віднесено: обмеженість словникового обсягу, труднощі вибору і використання семантичних одиниць, загальна незрілість парадигматичного і синтагматичного апаратів мови. Дані порушення є наслідком несформованості когнітивних процесів, неповноцінності зорового сприйняття, недосконалості психічних операцій, які полягають в основі процесів узагальнення, аналізу-синтезу, класифікації. Несформованість системи словотворчих моделей у дітей пов'язана з недостатньою диференційованістю значень афіксів, їх неправильним вибором, порушенням процесу комбінування морфем.

4. Експериментальне навчання дітей старшого дошкільного віку із ЗПР включало: розширення словникового обсягу із розвитком когнітивних структур; вдосконалення основних компонентів значення; розвиток відносин дериватів. Напрями роботи передбачали включення мовленнєвого матеріалу в задані мовні ситуації, в структури контекстів різних рівнів (словосполучення, речення, текст). Запропонована система у своєму змісті має наступні шляхи: а) розширення словника в єдності з виробленням когнітивної стратегії іменування, із засвоєнням системи сенсорних еталонів; б) розширення словотворчого світогляду – звернення до структурно-семантичного аналізу складу слів, застосування прийомів порівняння і узагальнення слів за загальним компонентом структури з виділенням загальних моментів в значенні.

5. За результатами дослідження після проведеного формувального впливу виявлені суттєві позитивні зміни у розвитку пізнавальної активності дошкільників, яку розглянуто як психологічне підґрунтя становлення лексико-семантичної сторони мовлення. Так, у дітей із ЗПР до формувальних впливів високий рівень розвитку пізнавальної активності був відсутній, а

після них – 9,7%; середній рівень на констатувальному етапі складав 31,1%, на формувальному – 57,3%, низький рівень на констатувальному етапі складав 68,9%, а на формувальному знизився до 33,0%. У дошкільників з нормальним розвитком відповідно: з високим рівнем розвитку – з 15,7% на констатувальному експерименті до 27,5% на формувальному; динаміка середнього рівню змінилася з 46,1% на констатувальному експерименті до 67,6% на формувальному; низький рівень змінився із 38,2% до 4,9%

6. За результатами оцінювання ефективності запропонованої корекційної системи прийомів щодо емпіричного навчання дітей старшого дошкільного віку із ЗГПР встановлено, що діти із ЗГПР, які пройшли курс експериментального навчання за основними параметрами сформованості лексико-семантичної сторони мовлення, наблизилися до однолітків, які нормально розвиваються. Виявлено, що корекційно-психологічна система дій позитивно впливає на динаміку розвитку пізнавальної активності дітей за умови, якщо вона носить багатоаспектний характер і здійснюється за наступними напрямками: а) розширення словника паралельно з розвитком когнітивних структур; б) вдосконалення основних компонентів лексичного значення слова; в) розвиток відносин дериватів. Особлива увага в коректувальній програмі повинна бути спрямована на: - формування слова як елемента семантичного поля; - оволодіння багатозначністю мовних одиниць; - розвиток парадигматичних і синтагматичних зв'язків; - на усвідомлення дітьми місця слова в лексичній системі рідної мови.

Дослідження проблеми порушень мови у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку не вичерпує всіх питань, пов'язаних з особливостями лексико-семантичної сторони мовлення у даній категорії дітей і має перспективи подальшого розвитку на різних вікових групах.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1.Сторожук Г. Б. Фізичні особливості дошкільника-логопата / Г.Б.Сторожук // Молода спортивна наука України : збірник наукових статей з галузі фізичної культури та спорту. – Львів : ЛДІФК, 2001 – Випуск 5. – Т. 2. – С. 289–291.

2.Сторожук Г. Б. Корекція розвитку мовлення у дітей з затримкою психічного розвитку (ЗГПР) в умовах дитячого закладу / Г.Б.Сторожук // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т. 1. – К. : Міленіум, 2002. – 412 с.

3.Сторожук Г.Б. Діагностика та корекція повільних рухів у дітей з мовленнєвими порушеннями / Г.Б.Сторожук // Молода спортивна наука України : зб. наук. праць з галузі фізичної культури та спорту. Вип. 7 : У 3-х т. Львів : НВФ «Українські технології», 2003 – Т. 1. – С. 434–437.

4.Соколова А.Б. Научно-методические рекомендации для построения психолого-педагогической диагностики детей с нарушениями психофизического развития / А.Б.Соколова // Матеріали науково-практичної конференції [«Проблеми реабілітації»] : зб. статей Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – С. 69–73.

5.Соколова Г.Б. Основні напрямки розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у старших дошкільників із затримкою психічного розвитку / Г.Б.Соколова // Вісник Одеського національного університету. – 2006. – Психологія. Том 11. Випуск 11. – С. 60–66.

6.Соколова А.Б. Народная педагогика в развитии речи дошкольников с задержкой психического развития / А.Б.Соколова // Психолого-педагогические аспекты развития личности в детские годы : Сборник статей. – Симферополь : «Таврия», 2006. – 180 с. – С. 57–60.

7.Соколова А.Б. Психолого-педагогические методы диагностики готовности к школьному обучению старших дошкольников с задержкой психического развития / А.Б.Соколова // Науковий вісник Миколаївського державного університету : Збірник наукових праць. – У 2-х т. – Т. 1: Психолого-педагогічне забезпечення передшкільної освіти / За заг. ред. В. Д. Будака, О. М. Пехоти. – Миколаїв : МДУ, 2008. – С. 189–198.

8.Соколова Г.Б. Особливості розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у старших дошкільників із затримкою психічного розвитку / Г.Б.Соколова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14. – С.309–312.

9.Соколова А.Б. Нейропсихологічні методи діагностування мовленнєвих порушень / А.Б.Соколова // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Інституту фізичної культури і реабілітації [«Проблеми реабілітації»]: зб. статей Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2007. – С. 147–149.

10.Соколова Г.Б. Методи корекції лексико-семантичних порушень мовлення в старших дошкільників з ЗПР / Г.Б.Соколова // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету : Серія соціально-педагогічна. Випуск 8. – 2008. – С. 272–278.

11.Соколова Г.Б. Психологічні особливості пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку / А.Б.Соколова // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Психологія. Том 15. Випуск 16. – С. 77 – 82.

12.Соколова Г.Б. Структура коректувальної роботи з розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дошкільників із затримкою психічного розвитку / Г.Б.Соколова // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (збірник

наукових праць), 2010. - № 11-12. - С. 165 – 173.

АНОТАЦІЇ

Соколова Г.Б. Развитие лексико-семантической стороны мовлення у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2011.

В дисертаційному дослідженні розглядаються психологічні особливості розвитку лексико-семантичної сторони мовлення у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку.

У дисертації представлено, що розв'язання поставлених завдань здійснюється в науці завдяки лінгвістичному, психолінгвістичному, філософському та психофізіологічному підходам. Особливої актуальності для теорії і практики набуває використання психолінгвістичної моделі породження мовлення, основу якої складає семантичний етап, виступаючий як базова структура операціональної фази мовленнєво-мисленнєвого процесу.

Експериментальне навчання дітей старшого дошкільного віку із ЗПР включало: розширення словникового обсягу із розвитком когнітивних структур; вдосконалення основних компонентів значення; розвиток відносин дериватів. Напрями роботи передбачали включення мовленнєвого матеріалу в задані мовні ситуації, в структури контекстів різних рівнів (словосполучення, речення, текст). Запропонована система у своєму змісті має наступні шляхи: розширення словника в єдності з виробленням когнітивної стратегії іменування, з освоєнням системи сенсорних еталонів; розширення словотворчого світогляду – звернення до структурно-семантичного аналізу складу слів, застосування прийомів порівняння і узагальнення слів за загальним компонентом структури з виділенням загальних моментів в значенні. За результатами дослідження після проведеного формувального впливу виявлені суттєві позитивні зміни у розвитку пізнавальної активності дошкільників, яку розглянуто як психологічне підґрунтя становлення лексико-семантичної сторони мовлення.

Ключові слова: особистість дитини із ЗПР, мовленнєвий розвиток, лексико-семантична сторона мовлення, корекційно-психологічна система дій.

Соколова А.Б. Развитие лексико-семантической стороны речи у детей старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология.

– Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова, 2011.

Диссертационное исследование рассматривает психологические особенности развития лексико-семантической стороны речи у детей старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития.

Показано, что решение поставленных задач осуществляется в науке благодаря лингвистическому, психолингвистическому, философскому и психофизиологическому подходам. Особую актуальность для теории и практики приобретает использование психолингвистической модели порождения речи, основу которой составляет семантический этап, выступающий как базовая структура операциональной фазы рече-мыслительного процесса. Установлено, что у детей с ЗПР диагностируется вариативная дефицитарность лексико-семантической стороны речи: от выраженного недоразвития до незначительных особенностей в овладении ведущим компонентом речевой способности. Анализ речевой продукции детей с задержкой психического развития выявил у них недостаточную степень структурной организации лексико-семантической системы. К стойким нарушениям лексико-семантического характера отнесено: ограниченность объема словаря, трудности выбора и использования семантических единиц, общая незрелость парадигматического и синтагматического аппаратов языка. Данные нарушения являются следствием несформированности когнитивных процессов, неполноценности зрительного восприятия, несовершенства психических операций, заключающихся в основе процессов сериации, анализа-синтеза, классификации. Экспериментальное обучение детей старшего дошкольного возраста с ЗПР включало: расширение объема словаря с развитием когнитивных структур; совершенствование основных компонентов значения; развитие деривационных отношений. Направления работы предусматривали включение речевого материала в заданные языковые ситуации, в структуры контекстов разных уровней (словосочетание, предложение, текст). По результатам исследования после проведенного формирующего влияния обнаружены существенные позитивные изменения в развитии познавательной активности дошкольников, которые рассмотрены как психологическая основа становления лексико-семантической стороны речи.

Ключевые слова: личность ребенка с ЗПР, речевое развитие, лексико-семантическая сторона речи, коррекционно-психологическая система действий.

Sokolova G.B. Development of leksical-cemantikal side of broadcasting for the children of senior preschool age time-lagged psychical development. - Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of psychological sciences after speciality 19.00.08 is the special psychology. - Odessa national university of the name of I.I.Mechnikov, 2011.

Dissertation research examines the psychological features of development of лексико-семантичної side of broadcasting for the children of senior preschool age time-lagged psychical development.

The experimental studies of children of senior preschool age included from EVD: expansion of volume of dictionary is with development of cognitive structures; perfection of basic components of value; development of relations of derivates. Work assignments foresaw plugging of lingua material in the set linguistic situations, in the structures of contexts of different levels. The system is offered in the maintenance has the followings ways: expansion of dictionary is in unity with making of cognitive strategy of naming, with mastering of the system of sensory standards; expansion of word-formation world view is an address to structurally semantic interpretation of composition of words, application of receptions of comparison and generalization of words after the general component.

Keywords: personality of child from EVD, broadcasting development, leksical-cemantikal side of broadcasting, korrekctical-psychologica system of actions.

Підписано до друку 09.12.2010.
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видаруковано з готового оригінал-макету у ТОВ «Копіцентр «І Терей»
65026, м. Одеса, пр. Шевченка, 6/3. Тел. 776-21-02.
Свидощтво № 25417273